

Van Jochem tot Jan

3 Oktoberlezingen

Redactie: Dr. E.S. van Eijck van Heslinga, Dr. R.P. Fagel, Drs. A. Netiv, Prof. dr. J. Pollmann en Dr. J. Zijlmans

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereniging en het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar manier naar het beleg van Leiden kijkt.

3 Oktoberlezingen:

- 1997 R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*
- 1998 J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg.*
- 1999 D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging.*
- 2000 W. Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*
- 2001 S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*
- 2002 B.M.A. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003 L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.*
- 2004 R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis.*
- 2005 J.M. Bordewijk-Knotter, *Lof zij den helden. Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel.*
- 2006 Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Honger.*
- 2007 A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden - waarheid en verdichting.*
- 2008 J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw.*
- 2009 M. Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2010 H. den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden.*
- 2011 J. Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & Volksfeest.*
- 2012 A. Netiv en C. Brandenburgh, *(Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem.*
- 2013 L. Jensen, *De les van Leeuwte. Kinderboeken over het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2014 E.M. Jacobs, *Waarom Paling? De 3 oktoberfeesten door de bril van een antropoloog.*
- 2015 A. van der Lem, *Willem van Oranje en Leiden.*

2016

Van Jochem tot Jan

Stedenlof in liederen over Leidens Beleg en Ontzet

Olga van Marion

Foto (bewerkt) omslag: Hans van den Berg
Vormgeving: Primavera Pers
Druk: Nautilus, Leiden

© Olga van Marion, 2016

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5997-227-8

Van Jochem tot Jan

Wie een loflied maakt over zijn eigen stad, zal proberen alles wat die plaats bijzonder maakt in een positief daglicht te stellen. Het is niet gebruikelijk om te vertellen hoe lelijk de stegen zijn of hoe vies de grachten, maar wel om trots te bezingen hoe mooi de straten, pleinen of singels zijn, hoe moedig, geleerd of artistiek de bewoners en hoe rijk de geschiedenis. Deze gewoonte om bepaalde facetten van de eigen stad zo gunstig mogelijk te beschrijven stamt al uit de klassieke oudheid en is door de eeuwen heen in stand gebleven. Ook Leiden ontkomt er niet aan. Nederland is van oudsher een sterk verstedelijkt gebied waarin de steden een grote mate van autonomie kenden en de trotse inwoners veel aandacht hadden voor de eigen identiteit en geschiedenis. Tot op de dag van vandaag worden karakteristieke historische gebeurtenissen en mythes, oorlogsverhalen, tradities, stadswapens en stadskleuren gebruikt om een zelfbeeld te creëren dat de onderlinge samenhang versterkt en als een visitekaartje aan de buitenwereld kan worden getoond.¹ We zullen nagaan of deze elementen ook voorkomen in liederen over Leiden, in het bijzonder over Leidens Beleg en Ontzet. Welke karakteristieken geven daarin uitdrukking aan onze stedelijke identiteit? We beginnen in het hier en nu en werken dan terug in het Leids verleden.

Leidenaren houden ervan hun stad te bezingen. Het jongste lied dat de stadscultuur heeft verrijkt, *La la la Leiden* van cabaretier Jochem Myjer, is een ode naar het voorbeeld van *O, o Den Haag*, die in hoog tempo de Leidse harten heeft veroverd (afb. 1). Vanaf de introductie in 2013 op de Leidse Olympus is het lied niet alleen bij deelnemers aan plaatselijke concerten favoriet geworden, maar ook bij de vele schoolklassen tijdens het jaarlijkse Minikoraal. Hoe wordt Leiden erin bezongen? Het lied opent met een typerende eigenschap van Leidenaren, namelijk het taalgebruik en het accent waaraan ze elkaar herkennen en ook herkend worden door mensen van buiten: 'Daar waar een meeuw een Katwijkse duif is', 'Daar waar iedereen de rambam kan krijgen' en 'het woord rabarber zo lekker bekt'. Een brommer heet in Leiden een 'brommert' en zelfs Sinterklaas heeft hier een rollende r volgens het lied, dat ook verder dicht bij de inwoners blijft. Het prijst beroemde stadgenoten: de schilder Rembrandt, die hier 'zijn kwast heeft ontdekt', Armin van Buuren, die 'in de Nexus begon' en Rubberen Robbie, die hier 'zijn liedjes verzon'. Dan volgen de karakteristieke

1. Jochem Myjer zingt *La la la Leiden* bij het Minikoraal op de Garenmarkt, 2015. Foto: Nufoto.nl.

Leidse feesten: de Peurbakkentocht en de wekelijkse markt, en vooral 2 en 3 oktober met de Reveille. Dit gezamenlijke vieren van de Leidse geschiedenis vormt de kern van de tekst. De herdenking van het Beleg en Ontzet is een feest dat de inwoners verbindt, wanneer ze gezamenlijk in grote hoeveelheden hutspot en bier consumeren, ‘corpsbal en glibbers versmelten’, en ‘iedereen haring en brood krijgt, maakt niet uit of je rijk bent of arm’. Dit laatste aspect zullen we in dit overzicht van lofliederen op Leiden vaker zien terugkeren. Behalve dat ‘arm en rijk’, ‘groot en klein’ of ‘jong en oud’ in de Nederlandse taal van oudsher omschrijvingen zijn voor ‘iedereen’, wil het hier ook echt zeggen dat de verschillende sociale lagen elkaar op 3 oktober ontmoeten om gezamenlijk feest te vieren.

Er bestaat ook gemeenschappelijk leed dat de Leidenaren verbindt. In *La la la Leiden* is dat niet, zoals gebruikelijk, de herinnering aan de ellendige toestand van de bevolking tijdens het Beleg door de Spanjaarden in 1574. Het is de dag ná het jaarlijkse 3 oktoberfeest waarop gemeenschappelijk geleden wordt, op 4 oktober, wanneer iedereen ‘blut’ is, zich door het vele eten en drinken beroerd voelt, wanneer het stinkt naar verrotte vis en ‘de grachten gevuld zijn met bier, hutspot en pis’. Hoe humoristisch ze hier ook zijn, dergelijke referenties aan gezamenlijke malaise hebben een belangrijke functie. Wanneer gemeenschappen hun herinneringen aan ellendige tijden onderling delen, ontstaat een sfeer waarin trauma’s kunnen worden verwerkt, terwijl tegelijkertijd gevoelens van stedelijk zelfbewustzijn worden gestimuleerd. Gedeelde

smart is halve smart, of dat nu gaat om gestorven helden, martelaren, oorlogstrauma's of om een gemeenschappelijke kater.

Laten we voordat we teruggaan in de geschiedenis eerst vaststellen wat volgens de traditie de vaste elementen waren die gebruikt konden worden bij het prijzen van steden (*stedenlof*), zodat we daarna kunnen bekijken hoe Leiden de eeuwen door is bezongen, tot en met het oudste lied dat aan bod komt, de *Lofsang* van Jan van Hout. Welke aspecten van de stad werden in welke perioden belangrijk gevonden en welke niet?

Volgens een van de belangrijkste handboeken uit de klassieke oudheid, *De opleiding tot redenaar* van Quintilianus, moet het prijzen van een stad een aantal vaste onderdelen bevatten. Zo moet je ten eerste ingaan op de *oorsprong* van de stad en bijvoorbeeld de stichter noemen, want zo iemand is te beschouwen als een vader. Ten tweede moet je de *burgers* prijzen, want zij zijn de sieraden van de stad. Je kunt ze roemen om hun daden of uitweiden over hun deugden zoals wijsheid, rechtvaardigheid of uitzonderlijke moed. Ten derde moet je ingaan op de *ligging* van de stad. Die is namelijk van grote invloed op de verdediging en de manier van leven. Het is zeer gunstig als je woonplaats aan een rivier of een zee grenst, midden in een vruchtbaar landbouwgebied ligt of in een gezonde omgeving. Ten slotte moet aandacht besteed worden aan de belangrijkste *bouwwerken* die de stad een bepaalde uitstraling geven.²

Deze vier vaste onderdelen van de *stedenlof* – oorsprong, burgers, ligging en bouwwerken – zijn in de loop der tijden verder uitgebreid. Uit de late oudheid stammen enkele traktaten van de leraar welsprekendheid Menandros, die van mening was dat je een stad het best kunt loven door de burgers op verschillende manieren te prijzen. Allereerst om hun *bekwaamheden*, dat wil zeggen om hun kwaliteiten op het gebied van ambachten, kunsten of wetenschappen. Daarnaast kun je ook een gedetailleerde beschrijving geven van hun *daden* in het verleden en zodoende aantonen dat ze bijvoorbeeld zeer moedig zijn in geval van rampen, hongersnoden of in oorlogstijd. Zo wordt een ethisch profiel gecreëerd waar de inwoners zelf trots op kunnen zijn, terwijl het ook als handelsmerk aan de buitenwereld kan worden getoond. Bovendien kun je op die manier de stadsgeschiedenis een prominente plaats laten innemen binnen je *stedenlof*. Dat werd eveneens aanbevolen door de Italiaanse humanist Julius Caesar Scaliger, wiens beroemde handboek voor de dichtkunst in Leiden veel is gebruikt en ook hier is uitgegeven. Scaliger gaf bovendien als advies dat men in een *stedenlof* natuurlijk kan ingaan op fraaie nieuwe bouwwerken of op spectaculaire stadsuitbreidingen, maar dat de oudste gebouwen in elk geval moeten worden vermeld.³

Op welke manier wordt de stad Leiden in liederen geprezen? We hebben aan de hand van de tekst van de ode *La la la Leiden* van Jochem Myjer kunnen constateren dat de *bewoners* tegenwoordig de meeste aandacht krijgen. Dat neemt niet weg dat er in de tekst ook wordt ingegaan op de *ligging* van de stad, want die keert telkens terug in het refrein: ‘dat is mijn stadje, dat is mijn Leiden, stad waar m’n wieg aan de Rijn heeft gestaan’. Het feit dat Leiden aan een van de belangrijkste rivieren van het land ligt, is iets waar de Leidenaren trots op kunnen zijn, omdat die omstandigheid de welvaart en de handel altijd heeft bevorderd en bijdraagt aan de schoonheid van de stad. Toch zijn het de *bewoners* zelf die in *La la la Leiden* centraal staan, met hun kenmerkende eigenschappen (taalgebruik en accent), hun tradities (feesten, voedsel), beroemde stadgenoten (Rembrandt, Armin van Buuren, Rubberen Robbie) en met hun saamhorigheid. Dit laatste manifesteert zich in de eensgezindheid waarmee alle lagen van de bevolking samen 3 oktober vieren, tot en met de kater op 4 oktober.

Als we een kleine stap teruggaan in de tijd, komen we uit bij het *Leids volkslied* (2000) dat een min of meer officieel karakter heeft. Zo brengen Leidenaren het graag gezamenlijk ten gehore op 3 oktober ’s morgens tijdens het koraalzingen in het Van der Werfspark, wanneer de feestrede wordt gehouden en de kranslegging plaatsvindt bij het standbeeld van burgemeester Van der Werf (afb. 2).

Tekstdichter Rens Heruer en componist Eric Filemon zagen het als bestuursleden van de 3 October Vereniging als hun taak de stad van een hedendaags volkslied te voorzien. Hoe komt de *stedenlof* daarin tot uiting? De opening is uitdagend, ‘Leiden, trots van Neerlands steden’. Een dergelijke omschrijving is traditioneel voorbehouden aan de eerste stad van Holland, Dordrecht, of aan de nationale hoofdstad, Amsterdam, of aan de oudste stad van Nederland, Maastricht. De liedschrijver plaatst echter de kroon op het hoofd van Leiden en gaat zo de concurrentie aan met andere steden. Dat is ook precies wat *stedenlof* retorisch gezien doet. Om een stad te prijzen zijn er twee dingen mogelijk. Ten eerste, zoals in *La la la Leiden*, opvallende aspecten van je woonplaats opnoemen die automatisch, qualitate qua, positief en lofwaardig zijn. Vergelijken met andere steden hoeft in zo’n geval niet. Impliciet wil dit zeggen dat een Leidenaar nooit in een stad zou willen wonen zonder rollende r, zonder 3 oktoberviering en zonder kater op 4 oktober. Een tweede manier om je stad te prijzen is, zoals in het *Leids volkslied*, aantonen of althans beweren dat de stad boven alle andere uitsteekt. De tekstdichter doet er zelfs nog een schepje bovenop door de eerste regel te herhalen met behulp van een metafoor, ‘Parel van het Hollands land’. Hier wordt de stad vergeleken met een sieraad, wat een eeuwenoud gebruik is. Niet alleen de *bewoners* zijn de sieraad van een stad, *steden* zelf kunnen ook schitteren als goud of

2. Koraalzing in het Van der Werfpark. Foto: Hans van den Berg.

glanzen als een parel. Wanneer de dichter en geschiedschrijver P.C. Hooft in zijn *Nederlandsche Historien* (1642) vertelt over de beeldenstorm in Antwerpen in 1566, noemt hij die stad ‘de perle en ’t puik der Nederlandsche steeden’. In toeristische gidsen is bijvoorbeeld Budapest de ‘parel van het oosten’ en het Gelderse Buren de ‘parel van de Betuwe’.

Waarom is Leiden volgens het *Leids volkslied* zo bijzonder en welke onderdelen van de *stedenlof* treffen we erin aan? Het begin van het tweede couplet, ‘Waar de Rijnen samenstromen, werd een trotse burcht gebouwd’, verwijst naar de gunstige *ligging* van de stad en tegelijkertijd naar het oudste *bouwwerk* in het hart ervan, prachtig volgens de regels van het genre. Via de Burcht wordt de verbinding gelegd tussen het heden, het verleden en de toekomst van Leiden, wat een speerpunt is in de tekst. De oude Burcht vormt een ‘teken van wat eens zou komen’ en een verbinding tussen ‘nieuw en oud’. Bovendien vinden we hier een associatie met de oorspronkelijke functie van de Burcht als schuilplaats voor de omwonenden bij oorlogsdreiging of ander gevaar:

‘Welkom was in elke tijd / Wie vluchtte om standvastigheid.’ Op een handige manier zijn hier karakteristieke *eigenschappen* van de burgers dooreengevlochten. Ten eerste hebben Leidenaren vluchtelingen altijd welkom geheten, dus ze zijn gastvrij. Ten tweede komen vluchtelingen hierheen ‘om standvastigheid’ die in Leiden kennelijk geboden wordt, wat een verwijzing is naar de verhalen over de standvastigheid van de bevolking tijdens het Beleg. Dat wordt ook nog eens onderstreept door Leiden ‘fier’ (trots) en ‘koen’ (dapper in de strijd) te noemen.

Behalve de *ligging* van de stad, het oudste *bouwwerk* en enkele kenmerkende *eigenschappen* van de burgers vinden we in het *Leids volkslied* nog een ander onderdeel van de *stedenlof* terug, namelijk dat waarin beroemde *stadsgenoten* worden geprezen. Het derde couplet opent met ‘veel beroemde zonen’ van wie Leiden ‘hun wieg’ is geweest. Er worden weliswaar geen namen genoemd, maar we begrijpen uit de tekst dat het gaat om initiatiefrijke mannen op het gebied van wetenschap en kunst, die Leiden veel aanzien hebben gegeven. Het vierde couplet, ten slotte, noemt een symbool dat bijdraagt aan de stedelijke identiteit, de kleuren rood en wit. Elk couplet eindigt met dezelfde slotregel, ‘Stad van mijn hart door nu en toen’. In de dichtkunst noemen we dit een stock of stokregel, die we kennen uit de literatuur van de Middeleeuwen en de Gouden Eeuw. Ook wat de vorm betreft legt het *Leids volkslied* dus een verbinding tussen het heden en het verleden. Voor liederen zijn herhalingen sowieso van belang. Dat kan met behulp van een stokregel, maar ook met behulp van de herhaling van dezelfde woorden aan het begin van regels (de stijlfiguur *anafoor*). In *La la la Leiden* gaat het om het telkens terugkerende ‘Daar waar’ en in het *Leids volkslied* om ‘Stad van’ en ‘Stad met’. Herhalingen zijn niet alleen aangenaam, maar ze helpen de zangers ook om de tekst beter te kunnen onthouden. Tegelijkertijd wordt door het repeterende karakter de boodschap van de tekst – de stedelijke identiteit – er als het ware ingestampt.

De afgelopen decennia zijn opvallend veel liedjes ontstaan die gewijd zijn aan een bepaald aspect van het leven in Leiden, meestal 3 oktober. Daarin is een onderdeel van de *stedenlof* zodanig uitvergroot, dat het prijzen van de stad zelf er nauwelijks meer in valt te herkennen. Toch kunnen we de teksten wel in die trant interpreteren. Een goed voorbeeld is het lied voor schoolkinderen van de hand van basisschooldirecteur Eric Filemon, gewijd aan burgemeester Van der Werf (1999). Ook dit is een hit tijdens het jaarlijkse Minikoraal. De muziek helpt daaraan mee, want de melodie is bekend uit het *Jungle Book* van Walt Disney. De vindingrijkheid zit hem in het feit dat het standbeeld van de burgemeester sprekend wordt opgevoerd, klagend over de eenzame positie in zijn park: ‘Ik sta hier helemaal alleen, / in mijn eentje zo alleen. / Wie weet

3. Tribute band van Rubberen Robbie (Rubberen Henkie) met Cees Bergman als gastzanger. Foto: Haringrock.nl

een ander plekje in de stad?’ De *stedenlof* is handig verwerkt in de introductie van het personage: ‘Pieter, Pieter van der Werf, / Burgemeester van een mooie stad.’

Dat Leidens Ontzet niet alleen een elitair partijtje is of louter een volksfeestijn, maar een gemengd stadsfeest, wordt soms ludiek omschreven. In Eric Filemons *Drie Oktoberlied* (1992) loopt ‘elke Leienaar’ te dromen van het feest dat ‘heel de stad viert’, waarop ‘iedereen lacht’ en we ‘allemaal’ naar de kermis, het koraal, de taptoe en de optocht gaan. Dat is natuurlijk een beetje overdreven, want er wordt ook wel eens gemopperd op 3 oktober, en een deel van de Leidenaren ontvlucht de stad juist vanwege de herrie. De overdrijving (de *hyperbool*) is echter een veel voorkomende stijlfiguur in liederen, die ook nut heeft. Een tekstdichter kan er nadruk mee leggen op belangrijke zaken en als zanger kun je die vervolgens beter onthouden. Dat het 3 oktoberfeest noch elitair noch uitsluitend volks is, komt ook naar voren in het liedje *Hutspot, haring en wittebrood* van componist Marc Lèzwijn. Tijdens de Reveille ‘zingen van vervlogen tijden’ zowel de ‘Hoge hoeden met jacquetten’ als de ‘rood en witte sjaals en petten’. Met andere woorden, zowel de elite als de arbeiders. Voor al deze mensen fungeert Leiden in de liedjes als een aangename woonplaats, waar ze voor altijd willen blijven of graag naartoe terugkeren. Dat laatste zouden historische figuren moeten doen, zoals we zien in *Rembrandt, kom naar huis* van tekstschrijver Rob van Vuren en componist Erwin van Prehn. Deze muzikant heeft als lid van de band Rubberen Robbie in de jaren tachtig van de vorige eeuw het genre van 3 oktoberliedjes mede groot gemaakt. Met het 3 oktoberlied wist Rubberen Robbie het en-

thousiasme van vele Leidenaren voor hun stad aan te wakkeren door op stoere wijze op te sommen hoe een doorgewinterde feestganger zich op de jaarlijkse grote dag dient te gedragen: ‘Van ’s ochtends vroeg tot ’s avonds laat de kroegen in en uit, / Een maag vol peen en ui / En een goeie bui’, om te beginnen met ‘een pondje paling en een zak patat’, ‘En na m’n vierde haring en m’n tweede broodje worst, / Toen nam ik gauw een biertje want ik stierf van de dorst.’ Hier worden de *burgers* van de stad geprezen om hun doorzettingsvermogen op het gebied van drank en etenswaren, wat een uitzonderlijke vorm is van *stedenlof*. Dat deze humoristische overdrijving aanslaat, wordt duidelijk wanneer de *tribute* band Rubberen Henkie het 3 oktoberlied op de Koornbrug ten gehore brengt en talloze Leidenaren de tekst uit hun hoofd blijken te kennen en kunnen meezingen (afb. 3).

Negentiende en achttiende eeuw

De populariteit van het Leidse lied is niet altijd zo groot geweest. In de negentiende eeuw was het aantal zingende stadsgenoten tijdens ‘het 1^e nommer’ van het feestprogramma op 3 oktober, de uitvoering van koraalmuziek, erg laag, ondanks de medewerking van een groot mannenkoor. De 3 October Vereeniging vond het in 1897 hoog tijd om in te grijpen. Het bestuur had besloten een bundeltje te maken van liederen waaruit elk jaar een keuze gemaakt kon worden om het programma samen te stellen. Dat zou er vast en zeker toe leiden, zo hoopte men, dat er voortaan niet alleen ‘eerbiedig’ maar ook ‘krachtdadig en in grooten getale’ door Leidenaren samen gezongen zou worden.⁴ Wat staat er in deze eerste zangwijzer (afb. 4)? Er zijn maar liefst dertig liederen in samengebracht, waaronder zeven psalmen (9, 89, 100, 106, 108, 117, 118) vol lof op de wonderwerken van God. Psalmen maken nog steeds deel uit van het repertoire op 3 oktober en evenals nu zullen de Leidenaren van toen de inhoud van de oudtestamentische teksten op hun eigen stad en hun eigen geschiedenis betrokken hebben. Verder is het bundeltje gevuld met gezangen waarvan de meeste afkomstig zijn uit de *Nederlandsche Gedenck-clanck* (1626) van Adriaan Valerius. Wat dat betreft is er niet zoveel veranderd. Zo herkennen we *Een vaste burg*, *Gelukkig is het land*, *O Nederland! let op u saeck*, *Waer dat men sich al keerd of wend*, *Merck toch hoe sterck*, *Wilt heden nu treden*, de hymne *Lof zij den helden* en het *Wilhelmus*. Een lied dat we wegens de associaties met het nationaalsocialisme nu niet meer willen zingen is *Wien Neerlandsch bloed door de ad’ren vloeit*. Daarentegen zal het lied *G’lijck den grootsten Rapsack* dat met zijn felle anti-Spaanse toon specifiek op het Leidse Ontzet is toegespitst, evenals nu favoriet zijn geweest. De tekst daarvan zal later aan de orde komen bij de liederen uit de Gouden Eeuw.

4. Omslag van de bundel *Psalmen, lofzangen en liederen ten gebruike bij de plechtige wijding van den gedenkdag van Leiden's Ontzet*, 1897. Foto: UB Leiden.

Al bestond het Minikoraal nog niet, er werd in de negentiende eeuw al wel speciaal voor Leidse kinderen gecomponeerd, onder meer door twee 'leraaren aan de Rijkskweekschool voor onderwijzers' (PABO-docenten) te Middelburg, W.H. Hasselbach en A. Lijsen. Zij stelden *Leidens strijd en zegepraal* (1895) samen, een kindercantate voor solostemmen, een jongens- en een meisjeskoor en piano, die zij opdroegen aan de stad Leiden.⁵ Op welke scholen het stuk is uitgevoerd, is moeilijk na te gaan, maar deze kindercantate heeft de Stadsgehoorzaal diverse ma-

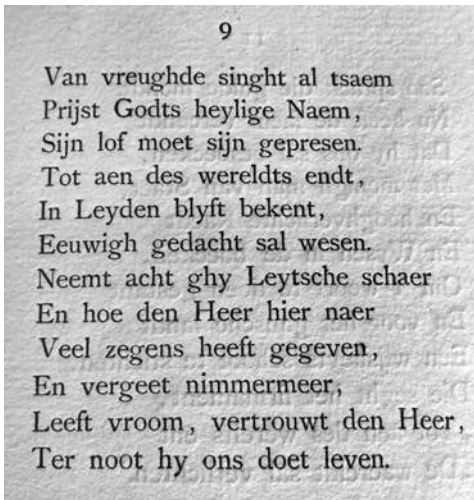
len gehaald, tot in de eerste helft van de twintigste eeuw.⁶ De compositie maakt een aantrekkelijke indruk. In kort bestek worden de gebeurtenissen in 1574 uitgebeeld. Zo komen vluchtelingen al zingend de komst van de Spaanse soldaten aankondigen en rennen jongens vervolgens verkleed rond als Van der Werf, Jan van Hout en Janus Dousa om de stedelingen toe te zingen niet bevreesd te zijn: 'Vertsagt niet, burgers, in den nood! Het meisjeskoor spoort de burgers aan: 'Op! naar de wallen! ten strijde gereed! God en Oranje!' Wanneer tijdens de belegering onenigheid optreedt tussen burgers en stadsbestuur over de vraag of de stad zich moet overgeven, levert dat dramatische scènes op waarin de kinderen scanderen 'Brood, brood! of doe open de poort!', waarna Van der Werf zingt: 'Neemt mijn degen, deelt mijn lijf! Stilt daar uw honger mede! De heldhaftige watergeuzen komen zwaaiend met hun sloepriemen redding brengen: 'Hier syn de Geuskens, vrij en vranck, / Die leven op de baren! / Ons naem heeft sulcken schonen clanck / De Spanghiaert hoort hem gaeren!'

In het slotkoor komt de aap uit de mouw. Dan blijkt dat het niet zozeer Leiden is waar het om draait, maar het Vaderland: 'Ik strijd, ik strijd voor 't Vaderland!' Alle moeite is getroost voor 'De roem, de roem van Nederland!' Toch zijn er enkele onderdelen van *stedenlof* te vinden in het stuk. Zowel de figuren van Van der Werf, Jan van Hout en Janus Dousa als de Latijnse spreuken op de Burcht (*Haec libertatis ergo en Pugno pro patria*) beelden de moed en de standvastigheid van de Leidse burgers uit, die daarvoor met hun vrijheid zijn beloond.

In 1875 is er iets bijzonders aan de hand. Wanneer de universiteit dat jaar haar derde eeuwfeest op grootse wijze viert met maskerades en gekostumeerde optochten, wordt er een lied over Leiden gepresenteerd met een raadselachtige vorm van *stedenlof*. Door wie het ten gehore is gebracht en hoe populair het was, is moeilijk na te gaan, maar het kon in 1875 tijdens de festiviteiten snel meegezongen worden door iedereen die de melodie van psalm 3 kende. De pagina's met de tekst zijn samengebonden in een boekje met de gedetailleerde beschrijvingen van de feestelijke activiteiten. Volgens de titel zou het om een lied gaan dat al snel na het Leids Ontzet is gedicht ter gelegenheid van het bezoek van prins Willem van Oranje aan Leiden op 15 mei 1575: *Een scoon liedt opt beleggh ende ontset der stadt Leyden, mitsgaders op de triumfante incoemste van syn furstelijcke excellentie den prince van Oraengien aldaer op ten 15 van bloymaent 1575*. Volgens de titel is het lied op verzoek van het stadsbestuur door de rederijkers van de kamer De Witte Acoleyen gemaakt: *op ordonnantie van borghemeisters ende die van den gerechte gedicht door die Witte Acoleykens, [...]*.⁷ Dat zou een unieke vondst betekenen (en te mooi om waar te zijn). Om de sfeer van authenticiteit te vergroten is er een impressum toegevoegd dat suggereert dat de tekst is uitgegeven door de zestiende-eeuwse, Leidse boekdrukker Jan Paedts, met als adres 'op den hoeck van de blauwe steen', dus halverwege de Breestraat.

Het beeld van de stad Leiden dat in *Een scoon liedt* wordt opgeroepen is dat van intens zwaar leed tijdens het beleg in 1574, dat gezamenlijk door de standvastige bevolking is gedragen: 'Quade tijden bedroeft / Heeft Leyden wel beproeft, / Door 't Spaens gewelt seer krachtig'. Het stadje, dat 14.000 zielen telde volgens de tekst, is op de proef gesteld door God, die niet alleen een grote hongersnood naar Leiden heeft gebracht, maar ook een zware pestepidemie, met als gevolg een groot aantal sterfgevallen. Verontwaardiging klinkt door wanneer wordt vastgesteld dat God op die manier Leiden heeft getroffen met maar liefst drie plagen tegelijk: 'God sandt binnen ons vest / Noch sterft en sware pest, Hy sloegh ons met drie roeden.' Hoe zwaar waren deze beproevingen? Dat wordt levendig beschreven in het tweede en derde couplet.

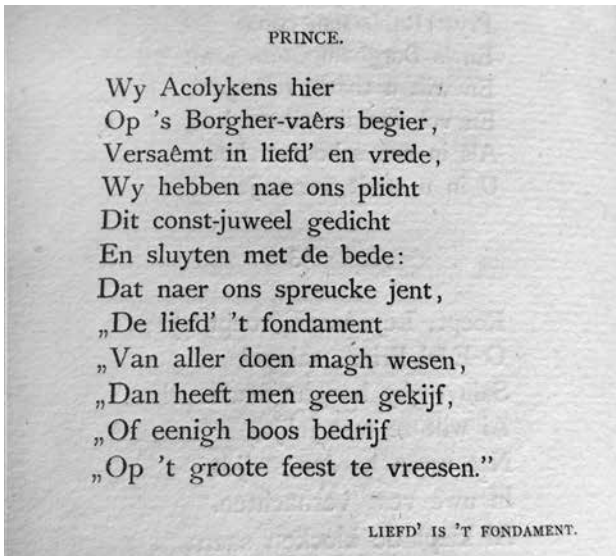
Nadat de laatste voorraden waren verdeeld onder de bevolking trad een strenge hongersnood in, een ‘grooten hunger strangh’, zodat de Leidenaren hun toevlucht namen tot koolstruiken, katten, honden, ratten en paardenhuiden – de bekende reeks die we kennen uit onder meer P.C. Hoofts *Nederlandsche Historien* (1642), inclusief de uitweiding dat telkens wanneer er een dier was geslacht, het bloed uit de goot werd gedronken om het hongergevoel enigszins te stillen. Ook het gebrek aan moedermelk voor baby’s ontbreekt niet: ‘Het sogh was meestal bloedt’. Het vijfde couplet benadrukt dat het leed gezamenlijk werd ondergaan: ‘Rijck en arm, jonck en oudt, / Waren al t’ saem benout’. De Leidenaren waren niet alleen eendrachtig en standvastig in het lijden, hun stad was ook bijna van de kaart van Holland weggevaagd. De Spaanse vijanden beloofden bij overgave de stad te sparen, maar dat was schijn. In werkelijkheid waren ze van plan ‘in ’t geheel / Ons al t’ saem te doen sterven’. Pas toen ‘den grooten Godt’ met behulp van ‘Boysot’, ‘boots-volck’, ‘krygs-knechten’ en de kloeke Prins de omgeving van Leiden onder water zette, moest de vijand ‘met haest’ en ‘heel verbaest’ ‘verhuysen’ en kon de bevoorrading van de bevolking beginnen. De negende strofe sluit het geheel af met een lofprijzing van Gods grote daden. Zijn bevrijding van Leiden zal eeuwig worden herdacht (afb. 5):

5. Het negende couplet uit *Een schoon liedt*, 1875. Foto: UB Leiden.

Na dit negende couplet verandert merkwaardigerwijs de toon van het lied. De Prins heet plotseling ‘Willem-vaêr’ (vader Willem) en hij wordt sprekend opgevoerd wanneer hij het bevrijde Leiden op 15 mei 1575 een bezoek brengt en bij die gelegenheid de universiteit schenkt: ‘„Ick sal tot uw profyt / „En tot des vyandts spyt / „U d’ Academy schencken.’” Nu is het niet langer de stad Leiden, maar de universiteit die tot aan het einde der tijden ‘De waereldt sal verlichten’. Niet langer zijn de burgers, maar de universiteit het sieraad van de stad, het ‘costelyck tresoor’. Niet God wordt in deze strofen geprezen, maar Willem van Oranje: ‘Roept, Leyenaers, roept uyt; / O Edel Prins, saluyt!’

Deze merkwaardige omslag in *Een scoon liedt* valt te verklaren als we bedenken voor welke gelegenheid de tekst is geschreven, namelijk het derde eeuwfeest van de universiteit. Die was in 1875 sterk oranjegezind. De tekstdichters⁸ hebben een bestaand loflied op Leiden van negen coupletten als basis genomen en uitgebreid met een gedeelte waarin de *stichter* van de universiteit, Willem van Oranje, wordt geprezen. De oorspronkelijke *stedenlof* is dus in een nieuwe vorm gegoten, die we voor de gelegenheid ‘academieloof’ zullen noemen. Om het geheel waarheidsgetrouw te laten lijken zijn er oudere woorden en spelling (archaïsmen) gebruikt, en is er zelfs een laatste couplet toegevoegd in de vorm van een ‘prince-strofe’ (afb. 6).

6. De prince-strofe uit *Een scoon liedt*, 1875. Foto: UB Leiden.

Het gebruik van zo'n afsluitend gedeelte stamt uit de rederijkerstraditie, waarin de leden van de kamers hun gedichten opdroegen aan hun beschermheer, de zogeheten 'prins'. Hier geeft een dergelijke prince-strofe het lied een zweem van authenticiteit, mede door de naam en de zinspreuk van de kamer die erin verwerkt zijn, 'Wy Acolykens hier' en 'De liefde' 't fundament'. Historisch gezien klopt het allemaal niet, maar dat was in 1875 niet van belang. Op taalkundige, letterkundige en typografische gronden kunnen we vaststellen dat het om een mystificatie gaat, die wellicht nooit serieus is genomen. Dat leert ons iets over de negentiende eeuw, toen Leidse studenten om de vijf jaar in grote gekostumeerde optochten en met behulp van maskerades door de stad trokken, om zich zo samen met de burgers de stadsgeschiedenis eigen te maken en de hoogtepunten ervan te herbeleven. Mystificaties hoorden daar gewoon bij.⁹

Een eeuw eerder was er minder aandacht voor dergelijke literaire spelletjes. De pamflettenstrijd tussen de patriotten en de prinsgezinden was een serieuze zaak. Als er over Leiden gezongen werd, hadden de teksten betrekking op de politieke situatie van dat moment.¹⁰ De viering van het tweede eeuwfeest van Leidens Ontzet in 1774 ging weliswaar met veel 'feestzangen' en 'eeuwspelen' gepaard, maar in de overgeleverde teksten vinden we geen nieuwe lofzangen op Leiden die door een groot publiek kunnen worden meegezongen. Zo zien we op het toneel van het Leidse genootschap *Kunst wordt door arbeid verkreegen* de stad sprekend en zingend als personage verschijnen in het eeuwspel *Het Feestvierend Leyden* (1774). Daar wordt ze aangevallen door de allegorische figuren Nijd en Tweedracht, en vervolgens wordt ze door Vrijheid, Eendracht en Liefde tot het Vaderland al zingend weer gered. De meest aansprekende personages werden uitgebeeld door kinderen en het zal dan ook beslist niet de bedoeling zijn geweest dat de toeschouwers meezongen.¹¹ Of er in de achttiende eeuw buiten de traditionele dankdiensten in de Pieterskerk om gemeenschappelijk lofliederen over Leiden werden gezongen, heb ik niet kunnen achterhalen.

Zeventiende en zestiende eeuw

Dat was wel anders in de zestiende en vooral de zeventiende, 'Gouden' eeuw. Het bezingen van Leiden met de nadruk op het Beleg en Ontzet werd aan alle kanten gestimuleerd, zowel door particulieren als vanuit de kerk en het stadhuis. Lieder en liedjes kunnen voor de publieke opinie een belangrijke rol spelen en zijn zeer geschikt voor stadspropaganda. Door hun toegankelijkheid bereiken ze een groot publiek dat niet eens hoeft te kunnen lezen, en door de melodie spreken ze mensen eerder aan op hun gevoel dan op hun verstand. Dat dit in Leiden terdege werd beseft, blijkt onder andere uit het werk van de Leidse dichter Jan Fruytiers, die als Zuid-Nederlandse vluchteling

het Beleg en Ontzet zelf had meegemaakt. Dat heeft een diepe indruk bij hem achtergelaten. Fruytiers dichtte geuzenliederen en maakte ook een dramatisch verslag van het Beleg, *Corte Beschryvinghe* (1574). Toen dit wegens groot succes een tweede druk nodig had en Fruytiers die oproeg aan het stadsbestuur, voegde hij meteen een lofrede toe waarin 'De stadt van Leyden spreekt tot den Leser', die hij afsloot met een fragment uit de psalmen.¹² Deze combinatie is typerend voor de *stedenlof* in de Gouden Eeuw. We zien hier een zelfspraak waarin een stad of gebouw sprekend wordt opgevoerd (de stijlfiguur *prosopopeia*), doortrokken van diep religieus besef en identificatie met het volk Israël. Het begint aldus:

Lugdunum Battavorum ben ick ghenamt,
Leyden in duytsche tale seer wijt befaemt,
Int Lustichste van Hollandt ben ick ghelegen:

Leiden maakt haar naam bekend en begint meteen hoog op te geven over haar *ligging* op de mooiste plek van Holland, te midden van weiden vol koeien, geestgronden, veen, duinen en meren, wat alles bij elkaar grote voorraden rogge, turf, groente, fruit, konijnen, vogels en vis oplevert. Vervolgens scheidt de stad op over haar prachtige *bouwwerken*, voormalige kastelen, de blauwe steen, de verzonken Brittenburg en de Burcht uit de tijd van de Romeinen. Ook bloeit de handel. Er is in Holland geen andere stad te vinden waar op de markt zoveel handel wordt gedreven, met wel veertig dorpen uit de omtrek tegelijk. Al deze rijkdom was bijna geheel door de Spanjaarden 'opghesogen' toen God de stad tot het alleruiterste heeft beproefd, maar hij heeft de smeebeden verhoord en de stad weer verlost van de vijand en haar in plaats van de lakennijverheid een Academie gegeven. Met een oproep sluit Leiden haar lofrede af: alle steden die oorlog voeren of belegerd worden, 'Neemt exempel aen my', en als het 'Maraensch ghebroet' u kwelt, roep dan God aan en laat de moed niet zakken.

Psalm 59 laat zien dat ook een held als David voor zijn leven vreesde, toen de mannen van koning Saul hem buiten zijn huis opwachtten om hem te doden (1 Samuël 19), maar ook hij is voor zijn vertrouwen op God beloond (afb. 7). Wie deze psalm zingt, verbindt zichzelf met Davids smeekbede tot God om verlost te worden van de vijanden die als een stel huilende honden loeren op zijn leven. Voor de Leidenaren van toen was dit vertrouwde taal. In de Republiek vergeleek men zich graag met bijbelse helden, en de vijanden met ten val gebrachte bijbelse koningen zoals Saul of de farao van Egypte.¹³

Ook in het beroemde geuzenlied *G'lijk den grootsten Rapsack* zit een toespeling op het oude testament verborgen. In dit fel anti-Spaanse liedje dat de nodige levendig-

Roept Godt aen en laet den moet niet sincken:
 Want die Godt betrouet, sal gheen menschen crincken.

Psalm. 59. vers. 1. ende 6.

Verleest my, mijn Godt, van mijnen vijanden,
 ende beschut my voor dien, die hen teghen my
 setten. Sij Heere Godt Zebaothe Godt Israels,
 maect, ende soect te huyt alle heydenen: zyt
 niemanden ghenadich van dien, die soo
 moet willighe quaetdoenders
 zyn. Scla.

7. Het citaat uit psalm 59 in Jan Fruytiers, *Corte beschrijvinghe van de strenghe belegheringhe ende wonderbaerlijcke verlossinghe der stadt Leyden in Hollandt*, derde druk, 1577. Foto: UB Leiden.

heid brengt in de *Nederlandsche gedenck-clanck* (1626) van Adriaan Valerius, wordt spottend uitgebeeld hoe de Spanjaarden afdropen toen ze door de komst van de geuzen het veld moesten ruimen (afb. 8).

Wie of wat is een ‘Rapsack’? Dat kunnen we vinden bij Fruytiers. Die beschrijft hoe Francisco de Valdés zijn opwachting maakte bij de muren van Leiden zoals ‘Rapsake voor de belegerde Stadt van Jerusalem’. Daar zou Valdés de Leidenaren hebben uitgedaagd niet langer te vertrouwen op de hulp van de prins van Oranje, die hij vergeleek met de koning van Juda, Hizkia: ‘Laet v van [door] Hiskia, te weten, uwen Prince van Orangien, niet verleyden noch bedrieghen, want hy en can v niet verlossen’.¹⁴ In de dagen daarna zou deze ‘Spaensche Rapsake’ telkens op zijn komen dagen met meer dreigementen en leugens. De bijbelvaste lezers van Fruytiers’ *Corte Beschryvinghe* zullen deze historische parallel zeer hebben gewaardeerd. De belegerde inwoners van Jeruzalem hadden evenmin als de Leidenaren gehoor gegeven aan de bedrieglijke woorden van de vijand. Valdés vergelijken met Rapsake was een vondst. Deze woordvoerder van het leger van de Assyrische koning Sanherib had beweerd dat de inwoners van Jeruzalem niet naar hun eigen koning Hizkia moesten luisteren en dat hun vertrouwen op de god van Israël zinloos was. Daar is hij nog lelijk voor gestraft. In 2 Koningen 18-19, 2 Kronieken 32 en Jesaja 36-37 wordt verteld hoe een engel alle 185.000 Assyriërs in hun legerkamp heeft omgebracht.

Bjchenamen.

Igne ut aurum examinasti nos periculis : illigasti hostium nos castibus.
 Als des menschejn hulp ontsoerecht/ God dan meerk zijn haant wptsoerecht.

Pleco- 31.

Faisi, Joci de l'Eternel est sur ceulx qui le craignent, sur ceulx qui s'attendent a sa gratuite: afin qu'il les retire de mort, & les entretienne en vie durant la famine.

Stem: Almande Guerre, guerre gay.

The image shows two staves of musical notation. The top staff begins with a decorative initial 'G' and contains a melody line with notes and rests. The bottom staff contains a second melody line. Below the staves, there are two columns of Dutch lyrics. The first column starts with 'Leyden! Dit stuck' and the second with 'Wilt Gods eer verbreyen'.

Leyden! Dit stuck bemerck, En liet toch ver-heyden, Gods wonder werck.

De Bourgoensche vanen
 Vlogen op de vlucht, niet een groot gerucht,
 En de Castiljanen
 Waren oock vol licht, en geheel beducht,
 Door de hooge stromen,
 En menig man
 Die sy sagen komen
 Dierc krielen an,

Wilt Gods eer verbreyen,
 Die in kleyn en groot, Vry maect vande doot,
 En naer droevig schreyen
 U dus sent in noot, overvlue dig broot,
 Lof dan, prys en eere
 Moet syn geleyt
 God, ons aler Heere,
 In eeuwigheyte,

8. Het geuzenlied *G'lijck den grootsten Rapsack* uit Valerius' *Nederlandsche Gedenck-clanck*, 1626.
 Foto: Early European Books.

Of de zangers van het geuzenlied van Valerius dit gruwelijke verhaal daadwerkelijk hebben gekend is niet na te gaan, maar dat is ook niet belangrijk. 'Rapsack' klinkt als een scheldwoord en het staat evenals 'Speck' en 'hond' op een markante plaats waar de melodielijn stijgt. De tekst is bovendien gemaakt op een snel te leren wijs van een almande, een rustige stapdans in een vierkwartsmaat met veel zestiende noten. Deze combinatie van schelden en dansen heeft een aantrekkelijk lied opgeleverd dat in elk geval vanaf de negentiende eeuw tot op de dag van vandaag door vele Leidenaren tijdens de viering van het Ontzet enthousiast ten gehore wordt gebracht.

Aan het repertoire voor de 3 oktobervieringen kan ook een nieuw Leids lied worden toegevoegd. De negen coupletten die in 1895 de basis hebben gevormd van de mystificatie *Een soon liedt*, zijn terug te vinden als anoniem pamflet *Een liedt op 't beleghe ende ontset der stadt Leyden* (1651), ondertekend met een spreuk, 'Hope versterckt'.¹⁵ Ton Harmsen ontdekte dat het om een naamdicht (*acrostichon*) gaat toen hij werkte aan de digitale editie van de tekst. De eerste letters van de eerste acht coupletten leveren

9. Titelpagina van *Een liedt op 't Beleg ende Ontset der Stadt Leyden*, 1651. Foto: UB Leiden.
10. Titelpagina van Bontius' *Belegering ende Ontsetting der Stadt Leyden*, 3e druk, 1647. Foto: Ceneton.

'Quiering' op en het negende 'Van Stienevelt'. Dat was een tot nu toe onbekende dichter die volgens het archief van Erfgoed Leiden en Omstreken een van de vier bodesmet-de-roede (deurwaarder) was, en in een eerdere periode schoenmaker.¹⁶

Aan de eenvoudige uitvoering van het lied is te zien dat het bestemd was voor een groot publiek, dat het voor een paar stuivers kon kopen. De melodie van psalm 3 was voor zeventiende-eeuwers vertrouwde kost en aan het overgeleverde exemplaar is duidelijk te zien dat het door vele handen is gegaan. Alles wijst erop dat het liedje ooit populair is geweest (afb. 9).

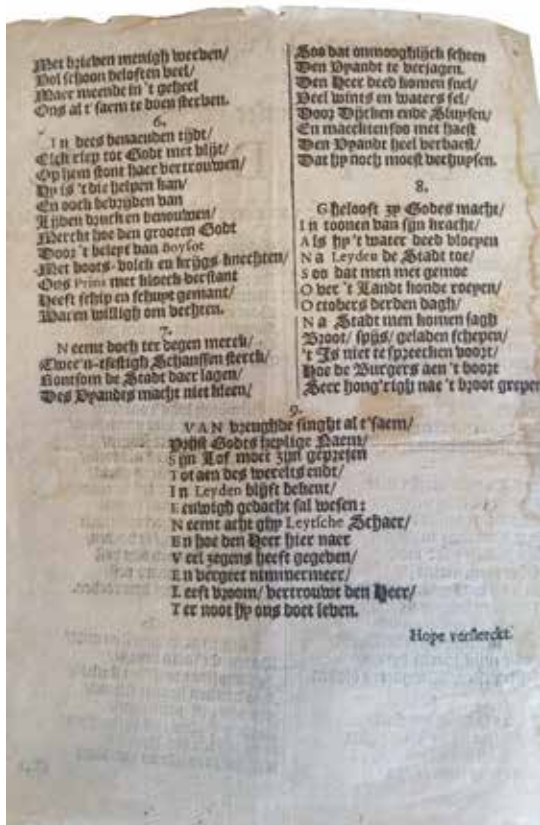
Vergelijking van de twee bovenstaande titelpagina's toont aan bij welke traditie het liedje aansluit.¹⁷ Het lift mee op het succes van Reynerius Bontius' *Belegering ende het ontset der stad Leyden* (1645, afb. 10). Evenals in dit beroemde toneelstuk staan in het lied de beproevingen centraal die de burgerij heeft doorstaan. Zoals we eerder in dit overzicht hebben gezien, beschrijft *Een liedt op 't beleg ende ontset* levendig hoe de hongerige stadsgenoten hun toevlucht hebben gezocht tot het eten van katten, hon-

11-12. De tekst van *Een liedt op 't Beleggh ende Ontset der Stadt Leyden*, 1651. Foto: UB Leiden.

den, ratten en paardenhuiden, terwijl ze bloed van de geslachte dieren opslurpten uit de goten en de baby's stierven door gebrek aan moedermelk. Toch weigerden de overgebleven Leidenaren het aanbod te accepteren van de Spanjaarden, die met een schijnheilig uiterlijk en brieven vol schone beloften probeerden te stad in te nemen.

Het bijzondere in deze *stedenlof* is niet het feit dat de *eigenschappen van de burgers* zo prominent naar voren worden gebracht. Die standvastigheid en eensgezind komen we voortdurend tegen. Het is daarentegen ongebruikelijk in een lied alle ellende zo duidelijk toe te schrijven aan God. In het vierde couplet wordt hij verantwoorde-

lijk gehouden voor de drie plagen die Leiden hebben getroffen. Naast hongersnood stuurde God 'binnen ons vest / Noch sterft en sware pest, Hy sloegh ons met drie roeden.' Thera Wijsenbeek en Judith Pollmann hebben in hun 3 oktoberlezingen van 2006 en 2008 laten zien dat de pest in de herinnering aan Leidens Beleg is verdrongen door de honger. Daarmee kon de verbondenheid van de burgerij beter uitgebeeld worden dan met een ziekte die beschouwd werd als straf voor zonden.¹⁸ In dit lied komt de pest wel degelijk voor, maar niet als straf: 'Ses duysent menschen storven, / Soo van den honger schrael, / Als van pest principael, / Hebben Godts rust verworven.' De pest en de honger hebben hier een plaats gekregen binnen Gods strategie om de Leidenaren op de proef te stellen en na afloop te belonen. De tijdgenoten zullen de historische parallel hebben getrokken met de Israëlieten die in de woestijn zwaar

IL PRIMO LIBRO
DE MADRIGALI
A CINQUE VOCI
DI CORNELIO SCHVYT
HOLLANDESE
Organista della famosa Città di Leyda.,
TENORE.

IN LEYDA,
Nella Stampa del Plantino,
APPRESSO CHRISTOFORO RAFALENGIO,
CLD. 10. G.

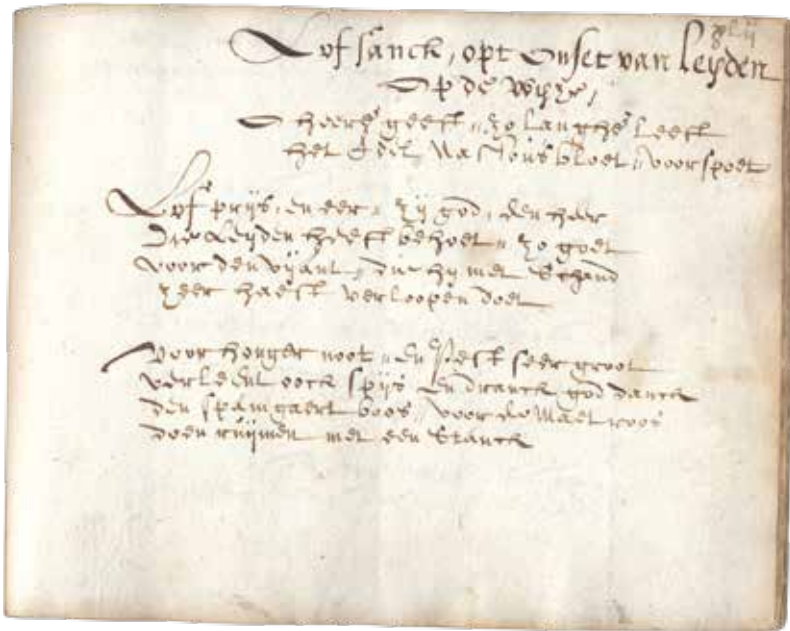
13. Titelpagina van Cornelis Schuyt, *Il primo libro de madrigali a cinque voci*, 1600. Foto: UB Leiden.

werden beproefd voordat ze het beloofde land binnen mochten trekken. In elk geval is de dankbaarheid aan het einde van het lied groot, wanneer de machtige Spanjaarden zijn verjaagd door God met behulp van Boisot, zijn mannen, de Prins, wind en water, zodat de geuzen 'Over 't Landt konde roeyen' en de bevolking konden bevrijden en voeden. Het lied besluit met de vaststelling dat de Heer in latere

jaren de stad Leiden nog veel goeds heeft gegeven: 'Neemt acht ghy Leytsche Schaeer, / En hoe den Heer hier naer / Veel zegens heeft gegeven'.

Geheel anders van vorm en inhoud zijn de drie oudste lofzangen over Leiden. Het eerste is het Italiaanse *O Leyda gratiosa* (1600) van de Leidse organist en stadsmusicus Cornelis Schuyt. Het stadsbestuur had de begaafde musicus in zijn jeugd financieel bijgestaan om in het buitenland te studeren. Dat was waarschijnlijk de reden dat de jonge Cornelis niet in Leiden aanwezig was tijdens het Beleg en Ontzet. Toen hij na jaren terugkeerde, publiceerde hij zijn nieuwe composities trots in de bundel *Il primo libro de madrigali a cinque voci* (afb. 13).

De prachtige Italiaanse madrigaal *O Leyda gratiosa* gaf allure aan het Leidse muziekleven. De tekst ervan is een *stedenlof* zonder verwijzingen naar de gebruikelijke ellende tijdens het Beleg. Daarentegen wordt Leiden volgens de nieuwe internationale literaire conventies voorgesteld als een ideale stad, die de 'moeder en voedster' is van verlichte geesten (*Madre e nodrice di gentili spirti*) en trots kan zijn op het feit dat ze de toegangspoort is voor de universiteit, 'het huis van Apollo' (*T'esser di Phebo albergo porti il vanto*). Behalve moeder en voedster is Leiden ook een kostbare parel, die hoog aanzien geniet op het gebied van de geesteswetenschappen en de krijgskunde (*Illustre LEYDA, o perla preciosa, | Per lettre chiara, in arme valorosa*). Wie *O Leyda gratiosa* wil horen, kan uitstekende uitvoeringen beluisteren op cd of via internet.¹⁹ Hoe mooi het lied echter ook is, de ingewikkelde vijfstemmigheid van de melodie vergt veel

14. Het begin van Pieter Cornelisz. van der Mersch' *Lofsanck, opt onset van Leyden*, 1603.
Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken, Gildenarchief inv.nr. 1473b.

training en een hoog opgeleid koor. Voor het grotere publiek is het zingen van dit lied ondenkbaar. Het wekt zeer zeker bewondering op, maar draagt weinig bij aan het gemeenschappelijk beleven van de stedelijke identiteit door verschillende lagen van de bevolking.

Een veel grotere doelgroep werd aangesproken door twee dichters die volle neven waren van elkaar. Ten eerste de 'bode met de roede', vrijbouter en rederijker Pieter Cornelisz. van der Mersch. Als secretaris van de rederijderskamer De Witte Acoleyen (die ook bekend was als de rederijkerszot Piero) heeft Van der Mersch zijn *Lofsanck, opt onset van Leyden* (1603) in schoonschrift vastgelegd in een bundel gedichten die voor het nageslacht bewaard is gebleven in het archief van de rederijderskamer (afb. 14).²⁰ Dat deze *Lofsanck* volop in de rederijkerstraditie staat, valt bijvoorbeeld te merken aan het binnenrijm, dat je goed kunt horen en dat bovendien wordt aangegeven met dubbele komma's (,,) in de versregels. Ook ondertekende Van der Mersch met zijn motto, L.X.N. tijt (elk z'n tijd).

Leiden is hier weer de dankbare stad die weliswaar geleden heeft onder hongersnood en pest ('Voor hongersnood', en Pest seer groot'), maar die God nu moet prijzen voor het verdrijven van de vijanden ('die hy met schand / zeer haest verlopen doet'). Het lied bevat vooral veel lof voor de burgers, die geen gehoor hebben gegeven aan de valse beloften van de Spanjaarden, die 't boos geslacht' en zelfs 'Antecrist' worden genoemd. De felle toon past bij de melodie, die eerder ook al was gebruikt voor een rouwklacht over de dood van Willem van Oranje.²¹ Dat geeft het lied een politieke lading. Tegelijkertijd bevat het een oproep aan de luisteraars om een donatie te doen aan de stedelijke armenzorg. Waarschijnlijk kunnen we het lied dus plaatsen in het kader van een loterij of grote inzamelingsactie:

In hondert laer ,, geen blyder maer
Als Leyden voor verdriet ,, geschiet
Stantvastich blyft ,, en vreucht bedryft
Vergeet den armen nijet.

Jan van Hout, ten slotte, heeft als rederijker en renaissancedichter zijn neef overtroffen. In zijn uitgebreide *Lofsang* (1602) komen zo'n beetje alle elementen van *stedenlof* samen.²² Aan God is Leiden allereerst veel dank verschuldigd voor zijn goede herderschap over de stad ten tijde van de Prins van Oranje, de 'Prinche en Forsten van Oraengnyen'. Nu ligt de stad weer te pronken te midden van de 'claver-rijcke' velden, met in het centrum de oude Burcht. Tot zover is de tekst bekend van het koraalzingen op 3 oktober. De volgende coupletten worden altijd wijselijk weggelaten. Na de onderdelen *ligging* en de respectabele *oudheid* van de stad komen namelijk de traumatische herinneringen aan het Beleg naar voren, inclusief hongersnood en pest, en een historische parallel tussen Filips II en de hoogmoedige machthebber Nimrod uit Genesis die de toren van Babel liet bouwen. Dan volgen coupletten vol levendige beschrijvingen van de gruwelen die Spanjaarden graag bedrijven met de mannen en vrouwen die ze krijgsgevangenen maken, inclusief het verkrachten van jonge meisjes en het doodslaan van baby's, die eerst uit de buiken van hun zwangere moeders werden gesneden. Dit waren de bekende afschrikwekkende verhalen die in tekst en afbeeldingen over de hele wereld de ronde deden, waarin de Spanjaarden werden afgeschilderd als monsters. Dergelijke informatie deed menige belegerde stedeling besluiten de poort vooral *niet* voor de Spaanse soldaten open te doen (afb. 15).

Opt ontset van Leyden

L O F S A N G.

1.
Gods, vdiens gelijc niet vdezen zal,
Niet is, niet vdas : Sy die het al
Van niet tot vdezen hebt geschapen :
Sy goede Harder van u schapen

LEYDEN u vdey naem mit recht
Tot dey hogen Hemel drecht :
Tot dey Sterrey moet verheffen,
Jae heel hogex overtreffen,
Al u herelicke dadey,
Al u heylzame genadey:

2.

Sie van u handt haer zij geschiet :
Als sy noch onder het gebied
Des Prinche ey vforstey van Oraengney
(De schric ey ijsing van heel Spaengney)
Staende vdas : in vdelcker hart
Mey de Wurricht ziet van hart,
Wt de claber-rijcke veldey,
Die Gods handt rontsomme haer stedeey,
Hooch omringt van t' Ooffche stegney,
Werc der strijtbarex Romeyney.

3.

V hooge murey doey gevdaer
Gevberdey zij dat heyn quany naer

15. Het begin van Jan van Hout, *Opt ontset van Leyden, Lofsang*, 1602.
Foto: UB Leiden.

Zouden we soms niet aan al onze kinderen moeten vertellen over de grote nood waarin de Leidenaren verkeerden tijdens het Beleg? Deze retorische vraag halverwege creëert de kans om opnieuw uit te weiden over alle ellende, maar ook om God te prijzen voor zijn bijstand in nood, vaak in prachtige bewoordingen. In feite is Van Houts lied geen lofzang op Leiden, maar op God, die scherm en schild was voor de stedelingen, hun harnas, hun wapen, hun vesting, hun burcht, hun 'bedde om slapen' en hun beukelaar. Het eennalaatste couplet doet vermoeden dat ook dit prachtige lied is gedicht ter gelegenheid van een feest: de jaarlijkse viering van Leidens Ontzet op 3 oktober. Een mooi citaat om dit overzicht mee af te sluiten:

Wel aen gy volcken, comt en weest
Mit ons verheucht in deze feest,
Ons straten, marcten ziet ten besten,
Betreet ons chingelen en vesten,
Schout de hooge Kercken aen,
Daer dit wonder is gedaen
Door de Heere der heerscharen,
Die den zwacken can bewaren,
En verlossing gaet betoonen,
Wilt hem dies mit danc beloonen.

BIJLAGE

Quiering van Stienevelt, *Een liedt op 't Beleghe ende Ontset der Stadt Leyden.*
Op de Wijse van den 3 Psalm (1651)

1

Quade tijden bedroeft
Heeft Leyden wel beproeft,
Door 't Spaens geweld seer krachtig,
't Jaer vijftien hondert vry,
Tseventigh vier daer by,
Quam ons vyandt seer machtigh,
En heeft ons Stadt beset,
Alle toe-voer belet,
Socht Leyden te vernielen,
Seer sober was 't gestelt,
Daer werden noch getelt
Wel veerthien duysent zielen.

2

Veel voorraet wasser niet
Als 't beleghe was geschiet,
Van noodruft om te eten,
Al wat daer was in Stadt
Werdt gedeelt yder wat,
En sober toegemeten;
Doen 't op was quam eer langh,
Den grooten honger strangh,
Die niet was om verzaden,
't Welck menigh heeft beschreyt,
Vreemde spijs werdt bereyt,
Kool-struycken, Wingaerts bladen.

3

In dees bedroefden staet,
Eylaes! hoort hoe 't daer gaet,
Men at Katten en Honden;
Een Rat was lecker spijs,
Gebraen Paerts-huyden vijs,
Atmen met soeten monde,
De arme Jonckheyt teer
Vielen op straten neer;
Waer een beest werdt geslagen,
Sopen 't bloedt uyt den goot,
Om slissen hongers-noot,
Die swaerlijck is om dragen.

4

Ellendigh was 't om sien,
Als Moeder 't kint ginck bien,
Haer borsten om te soogen,
Het sogh was meest al bloedt,
Die teere schaepkens goedt,
Noch graegh in 't lijf sy toogen.
De Burgery werdt swack,
Door dien daer veel ontbrack
Van spijs om 't lijf te voeden,
Godt sandt binnen ons vest
Noch sterft en sware pest,
Hy sloegh ons met drie roeden.

5

Rijck en arm, jonck en oudt,
 Waren al t'saem benout,
 Ses duysent menschen storven,
 Soo van den honger schrael,
 Als van pest principael,
 Hebben Godts rust verworven,
 Van buyten den Vyandt,
 Thoonde een schoon samblant
 Met brieven menigh werven,
 Vol schoon beloften veel,
 Maer meende in 't geheel
 Ons al t'saem te doen sterven.

6

In dees benaenden tijdt,
 Elck riep tot Godt met vlijt,
 Op hem stont haer vertrouwen,
 Hy is 't die helpen kan,
 En oock bevrijden van
 Lijden druck en benouwen,
 Merckt hoe den grooten Godt
 Door 't beleyt van Boysot
 Met boots-volck en krijgs-knechten,
 Ons Prins met kloeck verstant
 Heeft schip en schuyt gemant,
 Waren willigh om vechten.

7

Neemt doch ter degen merck,
 Twee'n-tsestigh Schanssen sterck,
 Rontsom de Stadt daer lagen,
 Des Vyandts macht niet klein,
 Soo dat onmooghlijck scheen
 Den Vyandt te verjagen.
 Den Heer deed komen snel,
 Veel wints en waters fel,
 Door Dijcken ende Sluysen,
 En maeckten soo met haest
 Den Vyandt heel verbaest,
 Dat hy noch moest verhuysen.

8

Gheloofst zy Godes macht,
 In toonen van sijn kracht,
 Als hy 't water deed vloeyen
 Na Leyden de Stadt toe,
 Soo dat men met gemoe
 Over 't Landt konde roeyen,
 Octobers derden dagh,
 Na Stadt men komen sagh
 Broot, spijs, geladen schepen,
 't Is niet te sprecken voort,
 Hoe de Burgers aen 't boort
 Seer hong'rich nae 't broot grepen.

9

VAN vreughde singht al t'saem,
 Prijst Godts heylige Naem,
 Sijn Lof moet zijn gepresen
 Tot aen des werelts endt,
 In Leyden blijft bekend,
 Eeuwigh gedacht sal wesen:
 Neemt acht ghy Leytsche Schaer,
 En hoe den Heer hier naer
 Veel zegens heeft gegeven,
 En vergeet nimmermeer,
 Leeft vroom, vertrouwt den Heer,
 Ter noot hy ons doet leven.

Hope versterckt.

Noten

- 1 Het onderzoek naar stedelijke identiteit in de Nederlandse Republiek heeft talloze publicaties opgeleverd, waaronder Willem Frijhoff en Marijke Spies, 1650. Bevochten eendracht. Den Haag, Sdu, 1999; Wayne te Brake and Wim Klooster (eds.), *Power and the City in the Netherlandic World*. Leiden, Brill, 2006. Specifiek over Leiden zie o.a.: Juliette Roding, A. Agnes Sneller en Boukje Thijs (eds.), *Beelden van Leiden. Zelfbeeld en representatie van een Hollandse stad in de Vroegmoderne tijd, 1500-1800*. Hilversum, Verloren, 2006; Judith Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw*. Leiden, Primavera Pers, 2008 (3 Oktoberlezing 2008).
- 2 Quintilianus, *De opleiding tot redenaar*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Piet Gerbrandy. Groningen, Historische Uitgeverij, 2001, 171. Zie ook: F.P.T. Slits, *Het Latijnse stededicht. Oorsprong en ontwikkeling tot in de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1990, p. 23-45; Eddy Verbaan, *De woonplaats van de faam. Grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse Republiek*. Hilversum, Verloren, 2011.
- 3 Voor deze informatie uit Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem* (1561), zie o.a. Constantijn Huygens, *Stede-stemmen en dorpen*. Ed. C.W. de Kruyter. Zutphen, W.J. Thieme & cie, 1981, p. 8-10.
- 4 *Psalmen, lofzangen en liederen ten gebruike bij de plechtige wijding van den gedenkdag van Leiden's Ontzet*. Leiden, 3-October-Vereeniging, 1897.
- 5 W.H. Hasselbach en A. Lijsen, *Leidens strijd en zegepraal: kindercantate voor soli, koor en piano*. Groningen, Wolters, 1895.
- 6 Coby Bordewijk, 'Lof zij den helden!' Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel. Den Haag, Sdu, 2005, p. 26 (3 Oktoberlezing 2005).
- 7 *Een schoon liedt opt beleigh ende ontset der staet Leyden, mitsgaders op de triumfante incoemste van syn furstelijcke excellentie den prince van Oraengien aldaer op ten 15 van bloymaent 1575, op ordonnantie van borghemeisters ende die van den gerechte gedicht door die Witte Acoleykens, onder de Spreucke: Liefd' is 't fundament. Op de wijze van den 3 psalm*. Leiden, Jan Paedts Jacobssoon, op den hoek van de blauwe steen tot Leyden, [z.j.].
- 8 De catalogus van de universiteitsbibliotheek vermeldt als auteurs G.D.J. Schotel & H. de Pooter.
- 9 Het muziekstuk *Leidens Ontzet* (1862) bevat evenals de Leidse opera's uit deze periode geen liederen die meegezongen kunnen worden door een groter publiek. Daarom zijn dergelijke zangstukken buiten beschouwing gelaten. Zie H.J. Schimmel [tekst] en Richard Hol [muziek], *Leidens Ontzet. Gedicht voor mannenstemmen (solo en koor) met begeleiding van groot orkest*. Amsterdam, H.A. Zweers, 1862.
- 10 Bijvoorbeeld in Pieter Vreede en Pieter van Schelle, *Vaderlandsche liederen voor het Genootschap van wapenhandel ter spreuke voerende: Voor vrijheid en vaderland, te Leyden*. 2 dln. Leiden, Cornelis Heyligert, 1784-1786. In Bartholomeus Luloffs, *Komst van Willem den Eersten, Prins van Oranje, te Leyden. Naspel, met zang en dans* (Leiden, C. van Hoogeveen Junior, 1780) wordt voortdurend lof toegezwaaid aan de oranjevorst en komen geen liederen voor die door publiek kunnen worden meegezongen.
- 11 *Het Feestvierend Leyden; Eeuwspel. Door het Tael- en dichtlievend Genootschap, onder de spreuk: Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Leiden, Cornelis van Hoogeveen Junior, 1774.
- 12 Jan Fruytiers, *Corte beschrijvinghe van de strenghe beleggheringhe ende wonderbaerlijcke verlossinghe der staet Leyden in Hollandt* (Delft 1577), geciteerd naar R. Fruin, J.E.H. Hooft van Iddekinge en W.J.C. Ramelman Elsevier (eds.), *De oude verhalen van het Beleg en Ontzet van Leiden, bij gelegenheid van het derde eeuwgetijde in hun oorspronkelijke vorm herdrukt*. Den Haag, Martinus Nijhoff, 1874.

- 13 Zoals in het lied *Belgica looft de heer*; zie hierover Dick E.H. de Boer, 'Met vlag en wimpel. Leiden en de Spaanse Armada'. In: *Leids Jaarboekje* 2015, 6-34. Voor historische parallellen met oudtestamentische figuren, zie o.a. Marijke Spies, 'Verbeeldingen van vrijheid: David en Mozes, Burgerhart en Bato, Brutus en Cato'. In: *De Zeventiende Eeuw* 10 (1994), p. 141-155; Willem Frijhoff, 'Hemels erfgoed: een reflectie'. In: Frans Grijzenhout (red.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*. Amsterdam, AUP, 2009, 45-57.
- 14 Jan Fruytiers, *Corte beschrijvinghe*; geciteerd naar *De oude verhalen*, p. 12.
- 15 [Quirijn van Stienevelt,] *Een liedt op 't beleigh ende ontset der stadt Leyden. Geschiedt In den Jare 1574. beginnende den 27 May, ende eyndighde den 3 Octobris daer aen volgende*. Leiden, Daniel Burghoorn, 1651.
- 16 Naamsvarianten: Qui(e)rin(g)(h), Q(u)yri(j)n, Quijrijn, Jans(z)(en) (van) Stenevelt, Steenevelt, Stienevelt(h)(d), ca. 1597-na 1655. Van Stienevelts naam komt behalve in het doop-, trouw- en begraafregister ook voor in bonboeken (adresvermelding Marendorp en Lange Mare) en het notarieel archief, waaruit blijkt dat hij niet onbemiddeld was. Vanaf ca. 1636 staat als beroep 'bode met de roede' vermeld; in een periode daarvoor was hij schoenmaker. Hij was geboren in Leiden uit een familie van waarschijnlijk Vlaamse afkomst, drie maal in Leiden getrouwd, vader van vele kinderen die in de protestantse Hooglandse kerk en de Pieterskerk werden gedoopt.
- 17 Zie de Bontius-pagina met de digitale editie van het lied door Ton Harmsen: <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/Bontius/index.html>. Zie voor de afbeelding Johan Koppenol, 'Piero, de zot van Leiden'. In: *De Zeventiende Eeuw* 18 (2001), p. 242.
- 18 Wijsenbeek, *Honger*, p.6-7; Pollmann, *Herinneren, herdenken, vergeten*, p. 9-10. Zie ook Erika Kuijpers, 'Between Storytelling and Patriotic Scripture. The Memory Brokers of the Dutch Revolt'. In: Kuijpers, E., J. Pollmann, J. Müller [e.a.] (red.), *Memory before Modernity. Practices of Memory in Early Modern Europe*. Leiden/Boston: Brill, 2013, p. 183-202.
- 19 Uitvoeringen door Praetorius en Con Passione, Jos van Immerzeel en zijn ensemble, en Camerata Trajectina, onder meer via muziekweb.nl of op cd.
- 20 *Rederijkersliederen "Liefd' es t fundament"*, p. 300. Erfgoed Leiden en Omstreken, Gildenarchief inv. nr. 1473b.
- 21 Volgens E.T. Kuiper en P. Leendertz Jr. (ed.), *Het Geuzenliedboek*. Zutphen, W.J. Thieme & Cie, 1924, p. 325.
- 22 Jan van Hout, 'Opt ontset van Leyden, Lofsang', in: *Der Stadt Leyden Dienst-bovc*. [Leiden] 1602, fol. A4v-B3v. Digitale editie door Johan Koppenol: <http://cf.hum.uva.nl/dsp/ljc/hout/ontset.htm>